

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De noodzaak van moreel en politiek secularisme

Cliteur, P.B.; Verboven H.

Citation

Cliteur, P. B. (2010). De noodzaak van moreel en politiek secularisme. In *De noodzaak van moreel en politiek secularisme* (pp. 110-120). Kapellen: Pelckmans. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16236>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16236>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cliteur, Paul, "De noodzaak van moreel en politiek secularisme",
in: Hans Verboven, red., *Continent op drift? Europese waarde in de
schaduw van morgen*, Uitgeverij Pelckmans, Kapellen 2010 pp. 110-120.

De noodzaak van moreel en politiek secularisme

PAUL CLITEUR

De Amerikaanse politieke denker Leslie Lipson (1912-2000) maakt in zijn boek *The Ethical Crises of Civilization* (1993) enkele opmerkingen die van belang zijn voor het thema van dit boek. Stel nu eens dat we de betekenis van het antieke Athene moeten bepalen, zegt Lipson. Waaraan denken we dan? Aan de manier waarop de Grieken door middel van hun technologie het zilver uit de mijnen in Laurium haalden? Of denken we eerder aan Socrates die op de *agora* zijn mede-Atheners ondervroeg over belangrijke ethische en filosofische kwesties? De vraag stellen is haar beantwoorden: we denken aan Socrates. Lipson verwijst verder naar John Ruskin (1819-1900) die heeft geschreven: 'Great nations write their autobiographies in three manuscripts, the book of their deeds, the book of their words and the book of their art.'

Ruskin had voor een aanzienlijk deel gelijk, zegt Lipson, maar hij vergat nog een 'boek': het boek van de *waarden* van een cultuur.⁸⁵ Datgene wat een beschaving onderscheidt van andere beschavingen dat zijn de *waarden* of *idealen* die zo'n beschaving adopteert.⁸⁶

Wat ik hier zou willen verdedigen is dat Europa zich van andere culturen of beschavingen⁸⁷ onderscheidt door één belangrijke waarde of ideaal in het bijzonder. Dat is het secularisme.⁸⁸ Europa heeft het daarmee mogelijk gemaakt dat mensen met verschillende religieuze achtergrond vreedzaam kunnen samenleven. Tegelijkertijd staat die waarde onder druk, omdat zij in vergetelheid is geraakt of wordt

85 Lipson, Leslie, *The Ethical Crises of Civilization: Moral Meltdown or Advance?*, Sage Publications, London 1993, blz. 9.

86 Lipson, *ibid.*, blz. 9.

87 Ik zal hier de woorden cultuur en beschaving door elkaar gebruiken.

88 Zie daarover: Cliteur, Paul, *The Secular Outlook: In Defense of Moral and Political Secularism*, Wiley-Blackwell, Boston 2010.

onderworpen aan oppervlakkige kritiek. Europa zou het secularisme moeten revitaliseren.

Secularisme zouden we daarbij – provisorisch – als volgt kunnen omschrijven. Het gaat om het streven staat en moraal hoog te houden op een niet-religieuze grondslag.

Het eerste onderdeel is het bekendst: een seculiere staat baseert het staatsburgerschap niet op religie. De staat verhoudt zich neutraal ten opzichte van religie in de zin dat de staat niet voor één of meerdere religies kiest als grondslag voor het staatsburgerschap. Men kan deze vorm van secularisme ook aanduiden als politiek secularisme. Het idee van secularisme wordt soms geheel met deze politieke variant van het secularisme geassocieerd.

Maar men kan ook nog iets verder gaan dan politiek secularisme en zeggen dat niet alleen de *staat* zich beter niet op religie kan baseren, immers ook de *moraal* van het individu kan men beter niet legitimeren door te verwijzen naar religie. Het goede is goed in zichzelf en niet omdat het door God of door goden wordt voorgeschreven. Het ijveren voor de verbreiding van dit inzicht is dan moreel secularisme. Politiek secularisme bepleit dus de scheiding van staat en religie; moreel secularisme bepleit de scheiding van moraal en religie.

Wat ik in deze bijdrage wil duidelijk maken is dat Europa een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het ontwikkelen van dit moreel en politiek secularisme, maar ook waarom het zo belangrijk is voor de Europese identiteit in de 21e eeuw: het mogelijk maken dat mensen met verschillende religieuze achtergrond kunnen samenleven. Europa zal deze kernwaarde de komende tijd nog hard nodig hebben, want religieuze pluriformiteit zal toenemen en dat vraagt om een revitalisering van het beginsel dat het mogelijk maakt deze pluriformiteit in goede banen te leiden.

De apostel Paulus als universalist

Om de zaak in te leiden, kunnen we misschien aansluiting zoeken bij één van de brieven van Paulus, namelijk zijn *Brief aan de Galaten*. Daarin vinden we de bekende passage waarin Paulus zegt dat ‘door het geloof’ en ‘in Christus Jezus’ wij allen ‘kinderen van God’ zijn: ‘(...) want door het geloof en in Christus Jezus bent u allen kinderen van God. U allen die door de doop één met Christus bent geworden, hebt u met Christus omkleed. Er zijn geen Joden of Grieken meer,

slaven of vrijen, mannen of vrouwen – u bent allen één in Christus Jezus. En omdat u Christus toebehoort, bent u allen nakomelingen van Abraham, erfgenamen volgens de belofte.’ (Galaten 3:26)

Dit is een van de meest bekende en ook een van de mooiste proclamaties van de universaliteitspretentie van het christelijk geloof. Wie Christus omarmt, maakt deel uit van die ene universele morele gemeenschap die alle mensen verbindt. Of, zoals het in een soortgelijke passage wordt toegelicht in de Brief aan de Kolossenzen: ‘Dan is er geen sprake meer van Grieken of Joden, besnedenen of onbesnedenen, barbaren, Skythen, slaven of vrijen, maar dan is Christus alles in allen.’ (Kol. 3:11)

De komst van het christendom op Europese bodem betekende natuurlijk een enorme verandering. Vóór die tijd waren de goden in Europa ‘locaal’. Elk volk had zijn eigen goden. Net als bij de Grieken en de Romeinen.

Het christendom opende nu als de tweede monotheïstische godsdienst (na het Jodendom en vóór de Islam, de derde monotheïstische godsdienst) een universalistisch perspectief dat alle mensen over de gehele wereld zou kunnen verbinden. Dat laatste is niet gebeurd, maar *op Europese bodem* heeft het christendom wortel geschoten. Wat is de betekenis van dat christelijk perspectief? En kan het christendom tegenwoordig *nog steeds* – om een term te gebruiken van Frits Bolkestein – het ‘bezielend verband’ vormen, zoals het eens gefunctioneerd heeft?⁸⁹ Als wij inderdaad allemaal Paulus zouden volgen, dan zou het probleem van de versplintering van waarden, het feit dat we geen gemeenschappelijk geheel aan waarden meer kunnen onderschrijven, zijn opgelost. Dan waren de Europese waarden die ons zouden moeten verbinden *christelijke* waarden. Dan zou de *bron van de moraal* in de Christelijke godsdienst moeten kunnen en moeten worden gezocht. ‘Herbronning’ is dan niets anders dan: herbevestiging van de christelijke traditie. En misschien zouden we dan ook geen moreel en politiek secularisme nodig hebben. We zouden onze *moraal* kunnen legitimeren door te verwijzen naar de wil van de christelijke God; onze *staat* zou een positieve houding tegenover de christelijke godsdienst kunnen uitspreken.

89 Zie daarover: Bolkestein, Frits, *Een morele crisis in onderwijs en opvoeding? Over het aanleren van deugden, normen en waarden*, in: *Liberaal Reveil*, 1996, blz. 219-223; Bolkestein, Frits, *Individu heeft ook maatschappelijke verantwoordelijkheid*, in: *Trouw*, 18 oktober 1997.

Maar zoals duidelijk zal zijn aan de manier waarop ik het onderwerp hier introduceer, heb ik mijn twijfels aan de haalbaarheid van dat project. Waarom? Eigenlijk om de louter pragmatische reden dat de ontwikkeling van Europa een andere kant is uitgegaan dan de ontwikkeling van de Oriënt. Europa is veel meer dan andere delen van de wereld een continent geworden van culturele en religieuze pluriformiteit.

Je kunt dus wel, zoals Paulus doet, *bepreken* dat het universalistische perspectief dat Europa (of de rest van de wereld) nodig heeft het christendom is. Tegelijkertijd is het niet erg realistisch te verwachten dat dit zal verwezenlijkt worden. Veel realistischer is het, te verwachten dat de pluriformiteit die Europa tegenwoordig kenmerkt (en die geleidelijk aan gegroeid is sinds de 16e en 17e eeuw) er is en zal *blijven*. De vrijheid van godsdienst en vrijheid van expressie en andere grondrechten die we hier kennen, zullen ertoe bijdragen dat die pluriformiteit gehandhaafd blijft en zelfs verder wordt vergroot.⁹⁰ Laten we proberen dat eens wat nader te verkennen en ook de consequenties daarvan overwegen.

Multireligieuze en multiculturele pluriformiteit

Ik had toen ik op de lagere school zat een Bos-Atlas.⁹¹ Achter in die atlas waren na de gebruikelijke kaarten van de verschillende landen ook enkele andere kaarten opgenomen. Op die andere kaarten was dan de hele wereld afgebeeld waarop bepaalde gebieden met bepaalde kleuren waren gemarkeerd omdat zo'n gebied een bepaalde eigenschap had. Zo was daar een kaartje met 'wereldtalen'. Noord-Amerika was dan geel ingekleurd omdat men daar Engels sprak. Zuid-Amerika had niet één kleur maar had verschillende kleuren omdat men volgens het kaartje in het westelijk deel (met oranje aangegeven) Spaans sprak en in het oostelijk deel Portugees (met groen aangegeven).

Er stond in die atlas ook een wereldkaartje met daarop in verschillende kleuren aangegeven waar bepaalde religies aanhang vonden. Noord-Europa en Noord-Amerika hadden de kleur geel. Daar was

90 Een mooie beschrijving van dat proces vindt men in: Ruffini, Francesco, *Religious Liberty*, Translated by J. Parker Heyes, With a preface by J.B. Bury, Williams and Norgate, London, New York 1912.

91 Bos, P.R., en Balen, C.L. van, *Kleine Schoolatlas der gehele aarde, verzorgd door Prof. dr. F.J. Ormeling*, Tweeënvijftigste druk, derde oplage, J.B. Wolters Groningen 1968.

het protestantisme dominant. Zuid-Europa en Zuid-Amerika hadden de kleur grijs. Daar was katholicisme dominant. Het Midden-Oosten en Noord-Afrika hadden de kleur groen; de kleur van de Islam. En ongeveer de helft van Afrika, het onderste deel was wit, ter aanduiding dat men daar 'natuurgodsdiensten' aanhing. Ik stelde toen geen vragen bij die kaartjes (in 1968, de versie van mijn Bos-atlas, was ik dertien jaar oud), maar als je daar iets langer bij stilstaat, zou daar alle redenen voor zijn geweest.

Het wereldkaartje waarop is aangegeven welke talen over de wereld worden gesproken is, denk ik, iets anders dan het kaartje waarop de godsdiensten zijn aangegeven. Op het talenkaartje wordt Frankrijk met grijs aangegeven. Dat lijkt mij terecht. Men kan best, generaliserend gesproken, stellen en verwachten dat in Frankrijk Frans wordt gesproken. De meeste mensen woonachtig op dat grondgebied spreken allemaal dezelfde taal. Maar kan men ook zo gemakkelijk met die kleuren werken als het godsdienst betreft? Wanneer op het wereldkaartje met de godsdiensten Frankrijk met één kleur wordt aangegeven (de kleur van het katholicisme), is dat niet een beetje misleidend? In Frankrijk wonen tenslotte ook protestanten en tegenwoordig ook veel moslims.

Natuurlijk was het ook toen al een beetje misleidend het zo voor te stellen alsof geheel Zuid-Amerika of Frankrijk met de kleur behorend bij katholicisme zou kunnen worden aangegeven, en geheel Noord-Europa met de kleur behorend bij het protestantisme. Maar tegenwoordig zou dat waarschijnlijk *nog* misleidender zijn dan toen.

Wat voor kleur zouden we Europa moeten geven? Dat valt moeilijk te zeggen. Europa krijgt de kleur van het katholicisme, maar ook die van het protestantisme. En tegenwoordig ook die van de Islam. Europese samenlevingen, zo kan men constateren, zijn diepgaand 'veelkleurig' geworden. Als men het procedé van de Bos-atlas zou willen volgen in de tijd waarin wij tegenwoordig leven, zouden al die Europese landen en ook de Verenigde Staten van Amerika volgens het pointillisme van Seurat (1859-1891) met kleine puntjes in verschillende kleuren moeten worden ingekleurd. De westerse wereld, zo lijkt het, is inderdaad 'veelkleurig' geworden.

Maar laten we nu voor een moment Europa verlaten en onze blik richten op andere delen van de wereld. Hoe zit het met – om maar iets te noemen – Saoedi-Arabië? Of met Afghanistan? Geldt ook daarvoor dat deze op het kaartje in mijn Bos-Atlas niet meer met één kleur

zijn aan te geven? Het lijkt van niet. Het Midden-Oosten is nog even éénkleurig als uit de tijd van mijn Bos-atlas. En misschien kan men zelfs wel zeggen dat pas *nu* die Bos-atlas-benadering uit 1966 voor Saoedi-Arabië de werkelijkheid begint te benaderen. Het lijkt namelijk verantwoord de generalisatie te maken dat het Midden-Oosten steeds monocultureler wordt en Europa steeds multicultureler. Het Midden-Oosten wordt steeds meer homogeen, Europa heterogeen.

Natuurlijk wordt het Midden-Oosten niet zo religieus homogeen als de officiële cijfers in die landen aangeven. Die stellen doorgaans dat 99 procent van de mensen de islam aanhangt. Dat is natuurlijk niet waar. Daartegenover zou men hetzelfde wantrouwen moeten koesteren als tegenover het gegeven dat in sommige landen na de verkiezingen 99 procent voor één en dezelfde politieke leider blijkt te hebben gekozen. Maar wat wel waar is, is dat we niet kunnen zeggen dat de religieuze krachtsverhoudingen zoals die wereldwijd bestaan ook in het Midden-Oosten op die manier worden aangetroffen en dat geldt wel (althans veel meer) voor Europa.

Dat gegeven van een monoculturele Oriënt en een multicultureel Europa heeft enorme consequenties voor de waarden die we in Europa zullen moeten omarmen om het samenleven onder condities van religieus verschil mogelijk te maken. Dat klemt des te meer omdat religie zich tegenwoordig niet van zijn meest vreedzame kant laat zien. Laat ik met een paar voorbeelden aangeven wat ik daarmee bedoel.

De groeiende betekenis van radicale religiositeit

Op de eerste kerstdag van 2009 haalde Nederland het wereldnieuws door het heldhaftige optreden van de Nederlandse ondernemer Jasper Schuringa (°1967).⁹² Schuringa bevond zich op vlucht 253 van *Northwest Airlines* van Amsterdam naar Detroit. Tijdens de vlucht bleek zich ook een terrorist in het vliegtuig te bevinden: de Nigeriaan Umar Farouk Abdulmutallab (°1986). Abdulmutallab had in zijn ondergoed genaaid explosief materiaal bij zich (waardoor hij al snel bekend stond als de *Underwear Bomber*).⁹³ Bij het naderen van

92 Hoogstraten, Diederik, *VS: aanslag was actie van eenling*, in: *De Volkskrant*, 28-12-2009.

93 Zie: Wadhams, Nick, *The Danish-Cartoonist Attack: Sign of a Wider Plot?*, in: *Time*, 5-1-2010.

Detroit probeerde hij dat explosief materiaal tot ontbranding te brengen. Door een snelle actie van de medepassagiers, waaronder Schuringa, werd Abdulmutallab overmeesterd en de aanslag mislukte.

Het bovenstaande voorbeeld zullen we tegenwoordig onmiddellijk herkennen als een terroristische aanslag die werd voorbereid door een islamiet – iemand die zich voor de legitimatie van het geweld dat hij wil plegen beroept op de godsdienst van de islam. Hier vinden we dus een mooi voorbeeld van iemand die niet het principe onderschrijft van wat ik hiervoor moreel secularisme heb genoemd. Moraal is voor Abdulmutallab altijd *in de goddelijke wil gefundeerde moraal*. En die religieuze taal is niet een soort poëtische uitdrukking van zijn gevoelens, maar hij meent wat hij zegt.

Ook aanhangers van de eerste monotheïstische godsdienst, het jodendom, beroepen zich overigens soms ter legitimatie van hun geweldsdaden op hun godsdienst. Dat is bijvoorbeeld het geval met de moord op Jitzhak Rabin (1922-1995) door Jigal Amir (°1975). Terrorisme-expert Amos Guiora (°1957) gaat in zijn boek *Freedom from Religion* (2009) uitvoerig in op die moord.⁹⁴ Deze gebeurtenis, door sommigen aangeduid als ‘een van de verschrikkelijkste tragedies die hebben plaatsgevonden in de geschiedenis van de staat Israël’⁹⁵, legde een diepgaand conflict bloot in de Israëlische samenleving. Die moord had – laat ik dat meteen aangeven – mede een politieke achtergrond, want Rabin stond met Jasser Arafat (1929-2004) en de Amerikaanse president Bill Clinton (°1946) aan de wieg van de Oslo-akkoorden. Rabin was van mening dat de Israëlische bezetting van de Westoever en de Gaza-strook Israël grote morele en strategische schade had opgeleverd. Daarmee werd de relatie tussen Rabin en de Israëlische kolonisten uitermate gespannen. Door extremistische rabbi's werd hij vervloekt in een bizarre procedure van de *din rodef*. De *din rodef* is de religieuze verplichting om een Jood te doden wanneer deze de eigendommen of het leven van andere Joden in gevaar brengt. Wie op die manier ‘vervloekt’ is, is min of meer vogelvrij, en een prooi voor religieuze fanatici.

Tenslotte geef ik nog een voorbeeld waarbij een geweldpleger zich beroept op de tweede monotheïstische godsdienst: het christendom.

94 Zie het eerste hoofdstuk van: Guiora, Amos N., *Freedom From Religion, Terrorism and Global Justice Series*, Oxford University Press, Oxford 2009.

95 Zohar, Zion, *Pulsa De-nura: the Innovation of Modern Magic and Ritual*, in: *Modern Judaism*, Vol. 27, No. 1, 2007, blz. 72-99: ‘one of the most devastating tragedies to take place in the history of the State of Israel’.

Op 30 juni 2009 werd de abortusarts George Tiller (1942-2009) vermoord. Die moord kwam niet helemaal onverwacht. Bij Tillers kliniek was in 1985 al een bomaanslag gepleegd. Ook had een anti-abortusactiviste hem in 1993 in beide armen geschoten. Ondanks de bewaking bij Tillers kliniek in Wichita (Kansas) waren geregeld vernielingen aangebracht en moest de arts zelf vergezeld door lijfwachten naar zijn werk.

In 2009 lukte het dus uiteindelijk om Tiller te vermoorden. De man die hem doodde ontkwam in zijn auto maar werd later op de snelweg gearresteerd. Het ging om Scott Roeder (°1958), die in een telefonisch interview met de pers aangaf dat hij tijdens zijn proces een morele rechtvaardiging zou aanvoeren voor zijn daad.⁹⁶ Het ging hem om een verdediging van wat men noemt de 'preborn children' en de noodzaak om voor hun belangen op te komen. 'Onschuldig leven verdedigen – dat is wat mij heeft bewogen. Het is betrekkelijk eenvoudig', verklaarde Roeder.⁹⁷

Zijn dit incidenten?

Nu kan in mij voorstellen dat bij sommigen de reactie opkomt dat het hier om 'incidenten' gaat. Dat is juist. Het gaat om incidenten. Maar als de politicoloog Eric Kaufmann (1970-), *Reader in Politics* aan Birkbeck College (Londen), gelijk heeft, dan gaat het wel om incidenten die we serieus moeten nemen omdat niet – zoals het vaak wordt voorgesteld – de religieuze gematigdheid in opkomst is, maar het religieus fundamentalisme. De reden ligt voor de hand. Fundamentalisten krijgen meer kinderen dan niet-fundamentalisten, betoogt hij in zijn recent verschenen boek *Shall the religious inherit the earth?* (2010). En 'today's fundamentalists won't moderate'.⁹⁸ Anders gezegd: fundamentalisten kan je niet overtuigen van hun ongelijk en hun aantal neemt toe. Een verwante stelling is gelanceerd door de Canadese intellectueel en mensenrechtenactivist Mark Steyn (1959-) in onder andere zijn boek *America Alone* (2006).⁹⁹ Ik kan hier niet het

96 Hegeman, Roxana, *Man accused of shooting George Tiller tells AP he killed the abortion provider, has no regrets*, in: *Associated Press Newswires*, 10-11-2009.

97 Hegeman, *Ibid.*, 'Defending innocent life – that is what prompted me. It is pretty simple.'

98 Kaufmann, Eric, *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twentieth Century*, Profile Books, London 2010, blz. 40.

99 Steyn, Mark, *America Alone: The End of the World as we know it*, Regnery Publishing, Inc.,

cijfermateriaal behandelen dat Kaufmann en anderen in hun boeken opvoeren. Ik wil alleen *for the sake of argument* aannemen dat zij gelijk zouden kunnen hebben. Stel, zij hebben gelijk: fundamentalistische interpretaties van de godsdienst komen er steeds meer, en fundamentalisten krijgen demografisch gezien de overhand op de 'gematigden'. Wat zou dat betekenen voor de waarden die we in Europa moeten onderschrijven?

De oplossing van Paulus zou zijn: we moeten allemaal weer christen worden. Pas dan hebben we weer één gemeenschappelijk perspectief. Maar is het realistisch om zo'n revitalisering van één godsdienst op Europese bodem te verwachten? Ik denk het niet. Ik denk dat Europa ten diepste pluriform is en multireligieus. De kans dat één religieuze positie de overhand zal krijgen (hetzij christendom, hetzij islam – het jodendom kan men gezien de geringe aanhang wel helemaal uitsluiten) is niet erg waarschijnlijk. We zullen dus moeten samenleven. En we moeten samenleven tegen de achtergrond van een toenemende 'fundamentalisering' van de godsdiensten. Datgene wat we nu zien bij allerlei 'religieuze gewetensdaders' als Abdulmutallab, Roeder en Amir zijn geen incidenten, maar voorbodes van meer conflicten die we te verwachten hebben. Althans dat kan men, enigszins realistisch bekeken, niet uitsluiten. En de vraag is dan: kunnen we daar iets voor verzinnen?

Naar mijn idee zou het onder die omstandigheden wenselijk zijn dat de Europese bevolking leert om zijn ethiek en politiek *niet* te baseren op de waarden van één godsdienst (want de godsdiensten houden ons verdeeld), maar dat men zou leren om gemeenschappelijke waarden te baseren op iets algemeen menselijks. Dat komt dus in feite neer op het ideaal van het moreel secularisme. In feite komt het voor de publieke sfeer neer op een ontkoppeling van religie en moraal.

En dat secularisme speelt niet alleen op het terrein van het individu, maar ook op dat van de staat. De *staat* zou óók moeten leren om zich niet op één religie te baseren en het liefst op helemaal geen religie. De staat en het individu kunnen in dat leerproces elkaar inspireren. De staat kan door het cultiveren van de waarde van het politiek secularisme aan het individu tonen dat niet-religieuze deugdzzaamheid mogelijk is. En omgekeerd geldt hetzelfde: het individu kan

Washington, DC 2006. De tijd waarin wij leven zal ons niet 'the end of history' brengen, zoals Fukuyama dacht, maar 'the end of the world as we know it' (blz. xiii). We zullen komen te leven in een wereld 're-primitivized'.

met moreel secularisme een voorbeeld zijn voor de staat. Nu gaat dat misschien wat snel en daarom zal ik schetsen op welke vijf manieren de staat zich tot religie kan verhouden.¹⁰⁰

Staat en religie

De staat kan principieel elke vorm van religiositeit verwerpen. Dat deed men in de Sovjet-Unie. Religie is maatschappelijk schadelijk (zie het gedrag van Abdulmutallab, Amir en Roeder) en dus is het van belang dat we van religie afkomen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat een dergelijke benadering in strijd zou zijn met Europese waarden als vrijheid van godsdienst, vrijheid van meningsuiting en andere waarden.

Een tweede strategie die de staat zou kunnen kiezen is die van de theocratie. Men probeert dan met geweld en andere dwangmaatregelen de gehele Europese bevolking achter één godsdienst te krijgen. Dat is in feite het ideaal van Abdulmutallab, Roeder en Amir. Zoiets is met een zekere mate van succes beproefd in Iran. Europa heeft zich geleidelijk van die dwang geëmancipeerd. Het is in strijd met diezelfde basale waarden die ik hierboven heb geschetst.

Een derde mogelijkheid (nu wordt het verleidelijk voor sommigen) is dat de Europese staat kiest voor een *Leitkultur* van één specifieke religieuze traditie,¹⁰¹ bijvoorbeeld die van het christendom, maar dat men die *niet* met dwang ingang probeert te doen vinden, maar door middel van vreedzame prediking. Denk aan het optreden van Paulus dat ik hiervóór heb geschetst. Ook daar kan men echter vraagtekens bij plaatsen, want wat in sterkere mate voor de vorige twee modellen geldt, geldt ook voor het idee van de religieuze *Leitkultur*: het is onder de condities waaronder we tegenwoordig leven (namelijk onder religieuze pluriformiteit), in strijd met Europese waarden als gelijke behandeling. Het behandelt immers één traditie beter dan de andere. Die 'discriminatie' is niet zo sterk als bij de voorgaande twee modellen, maar niettemin nog altijd aanwezig. Daarom is ook

100 Uitvoeriger hierover: Cliteur, Paul, *De religieus neutrale staat: voor en tegen*, in: F.T. Oldenhuis, red., *Een neutrale staat: kreet of credo?*, Protestantse Pers, Heerenveen 2009, blz. 27-77.

101 De term *Leitkultur* stamt van: Tibi, Bassam, *Europa ohne Identität? Leitkultur oder Werteliebigkeit*, 2e Auflage, Siedler, München 2001 (1998). Maar de term is inmiddels door hem weer verlaten. Zie: Tibi, Bassam, *Euro-Islam: Die Lösung eines Zivilisationskonfliktes*, Primus Verlag, Darmstadt 2009.

het idee van de religieuze *Leitkultur* niet iets dat een overtuigend antwoord kan zijn op het probleem van het religieus radicalisme.

Het vierde model is multiculturalisme. Het probeert de ongelijke behandeling van model 3 te vermijden door *alle godsdiensten* op voet van gelijkheid tot onderdeel van het beleid van de staat te maken. Het multiculturalisme probeert eigenlijk van verscheidenheid een nieuwe religie te maken. Maar ook het multiculturalisme heeft schaduwkanten.¹⁰² Daar zijn allereerst het feit dat het nog altijd op discriminatie van een bepaalde positie berust. Die discriminatie is minder pregnant dan bij het idee van de religieuze *Leitkultur*, maar toch nog altijd aanwezig. Multiculturalisme discrimineert eigenlijk alle religieuze wereldbeschouwingen ten nadele van de niet-religieuze wereldbeschouwingen. Daarnaast zijn nog allerlei andere nadelen verbonden aan multiculturalisme van een meer pragmatische aard. Onder vigeur van het multiculturalisme zijn de tegenstellingen tussen religieuze groepen in de samenleving alleen maar vergroot. En dat is waaraan we onder de huidige omstandigheden bepaald geen behoefte hebben. Weliswaar proberen de protagonisten van het multiculturalisme dat te verbloemen door van het multiculturalisme *zelf* een soort religie te maken die mensen zou moeten verbinden, maar dat is toch niet langer het geval.

Wat overblijft, is de religieus neutrale staat. De staat zou zich *neutraal* ten opzichte van godsdienst moeten opstellen. En Europese staatsburgers zouden moeten leren hun publieke moraal beter te legitimeren dan door te verwijzen naar hun godsdienst.¹⁰³ Het zou naïef zijn te verwachten dat dit van het ene op het andere moment wordt gerealiseerd. Maar het zou onverantwoord zijn dit grote Europese ideaal niet als voorbeeld voor de toekomst te identificeren.

¹⁰² Mooie beschouwingen daarover in: Scruton, Roger, *Culture Counts: Faith and Feeling in a World Besieged*, New York 2007.

¹⁰³ Zie voor een geslaagde poging: Savater, Fernando, *Vrijheid, Gelijkheid, Burgerschap: zakwoordenboek voor mensen van morgen*, Bijleveld, Utrecht 2009.